

ALISHER NAVOIY NASRI POETIKASI. NAVOIYNING ILMIY-FILOLOGIK XARATERDAGI NASRIY ASARLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10246828>

Tojimatova Zulayxo Abdug'affor qizi

FarDu o'qituvchchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiy nasri poetikasi, navoiyning ilmiy-filologik xaraterdagi nasriy asarlari haqida yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *poetika, Xamsa, Xazoyinul-maoniy, Mezonul-avzon, Risolai mufradot.*

XV asrning ikkinchi yarmida o'zbek adabiyoti o'z taraqqiyotining o'tmishdagi eng yuksak pog'onasiga ko'tarildi. Bu yuksalish asos e'tibori bilan ulug' shoir va adib, ajoyib mutafakkir va olim, davlat arbobi va madaniyat homiysi Alisher Navoiy nomi bilan bog'langan edi. O'zbek adabiyotida she'riyatning «Xamsa» va «Xazoyinul-maoniy» kabi jahonshumul namunalar yaratildi, o'zbek adabiy tili shakllandi. Bu davrda fan, san'at, adabiyot va umuman madaniyatning rivojlanishi uchun xususan Xuroson davlatida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar tufayli nisbatan qulay sharoitlar yuzaga keldi. Natijada o'zbek va fors-tojik adabiyotlari o'rtasidagi hamkorlik yanada mustaxkamlanib, o'zining ijobiy samaralarini berdi, ikki adabiyotda ham xalqchillik g'oyalari bilan sug'orilgan ko'plab she'riy va nasriy asarlar yuzaga keldi.

Bu davr o'zbek adabiyoti taraqqiyotida nazm bilan bir qatorda nasrning ham o'zni katta bo'lib, o'tmishda hech bir ijodkor Navoiychalik ko'p miqdorda rang-barang janrlarda nasriy asarlar yaratmadi. Bizga bu davrda mazkur saltanat hukmdori Husayn Boyqaroning o'z davri siyosiy va madaniy hayoti haqida o'zbek tilida bir nasriy risola yozganligi ma'lum. Bu risola 1485 yili, ya'ni Navoiy o'z «Xamsa» sini yozib tugatgan yili yozilgan bo'lib, unda muallif o'z hukmdorligi davrida ko'plab shoir va olimlar etishganiga, fan va madaniyat ilgarigiga nisbatan rivojlanganiga, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiydek ulug' so'z ustalari uning davrida qalam tebratib, badiiyat mo'jizalarini yaratganiga shukronalar bildiradi. Bu risolada Navoiy haqida shunday so'zlarni o'qish mumkin: «Har sinf maydonigakim takovar surdi, ul kishvarni tigi zabon bila o'z hatti tasarrufiga kivurdi. Aning nazmi vasfida til tsosir va ojiz turur». Xusayn Boyqaro risolasi o'sha davr o'zbek prozasining o'ziga xos namunalaridan xisoblanishi mumkin.

Alisher Navoiy nasriy asarlarini yaratar ekan, o'zigacha bo'lgan va o'z davridagi sharq prozasining eng yaxshi xususiyatlarini o'zlashtirib, o'z ona tilida shunday asarlar yaratishga, ulardagi ilg'or traditsiyalarni yangi zaminda yanada rivojlantirishga, alohida ahamiyat bilan qaradi. Binobarin, Navoiy nasriy asarlarining yaratilishida Avfiy, Nizomiy Aro'ziy, Sa'diy va Jomiy kabi fors-tojik adabiyotidagi nasrning taniqli ijodkorlari-ning ma'lum ta'siri va roli bor. Ayni chokda, o'sha davrdagi turkiy tilda badiiy adabiyotning forsiy tilidagiga nisbatan sust

rivoji, qadimiy o'zbek tili mavqeining quyi ekanligi, o'zbek tilida nasriy asarlarning nihoyatda kam yaratilgani va X. k. lar Navoiydek ulkan san'atkor uchun shunchaki masalalar sirasida turmas edi, albatta. Natijada Navoiy ijodida ham, o'zbek nasri tarixida ham mustasno ahamiyatga molik bulgan 13 nom va turli janrdagi asarlar maydonga keldi.

Avvalo shuni alohida qayd qilib o'tish zarurki, Navoiyning nasriy asarlari orasida sof badiiy nasr namunasi sifatida qaralishi mumkin bo'lgan asar kam. Lekin badiiy nasrga juda yaqin turgan, badiiy nasr elementlariga nihoyatda boy bo'lgan asarlari oz emas.

Navoiyning ilmiy-filologik xarakterdagi nasriy asarlari «Muhokamatul-lug'atayn», «Mezonul-avzon», «Risolai mufradot» (fors tilida yozilgan), «Majolisun-nafois»larni XV asr ikkinchi yarmida yaratilgan ilmiy va ma'lum shartli ma'nodagi badiiy nasrning ajoyib namunasi deyish mumkin. Bu asarlarda voqelikni bevosita aks ettirish, sezilarli va realistik elementlardan yorqinroq (bu ma'noda «Majolisun-nafois» alohida ajralib turadi) foydalanish ko'zga tashlanadi.

Garchi «Muhokamatul-lug'atayn»da til va tafakkur, qadimiy o'zbek va fors tillarining o'ziga xos jihatlari, o'zbek tilining so'z boyligi, fonetik va uslubiy xususiyatlari, o'zbek tili va forsiy tili qator masalalarining qiyosiy tahlili kabi davr uchun ulkan ahamiyatga molik bo'lgan nazariy va amaliy masalalar hal etilsa-da, Navoiy asarda o'rtaga tashlanayotgan masalani dalillab berishda til bilan adabiyot masalalarini bir butun yaxlitlikda olib, ularning bir-biriga bog'liq qirralarini tahlil etishda tarixiy sharoit, ijtimoiy-siyosiy voqelik bilan bog'liq holda badiiyat elementlaridan keng foydalanadi. Natijada o'quvchi muallifning asardan kuzatgan bosh ilmiy niyati qatorida uning ijodiy merosining qadimgi o'zbek va fors tillarida yaratilgan adabiyotlardagi boy an'analar zaminida yuzaga kelganini, forsiy tilida yaratilgan adabiyotning boy yutuqlariga berilgan haqqoniy baholarni bilib oladi.

Navoiy o'z ijod va faoliyatining asl qimmatini, xalq va Vatan qarshisidagi o'z burchini juda aniq va yaxshi idrok etgan haqida shu asarida quyidagilarni yozgan edi: «...dono hakam adolat yuzidan ko'z solsa va burungi forsiy va so'nggi turkiy latoyif va dakryikidin bahra olsa... Har qaysining martabasini ta'yin qilur avonida umidim uldur va xayolimga andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdin kuyi inmagay va bu tarkibim kav-kabasi a'lo darajadin o'zga erni beganmagay». Bu nasrda keng qo'llaniladigan «faxriya» usulidagi parcha g'oyat hayotiy bo'lib, real zaminta egaki, shunday fikrlar Navoiyning ilmiy prozasida ko'plab uchraydi.

«Mezonul-avzon» va «Risolai mufradot»lar aruz nazariyasi va bu nazariyani o'zbek she'riyati asosida to'ldirishga, turkiy (qadimiy o'zbek) poeziyaning formal qoidalarini umumlashtirishga, muammo san'ati va uni tuzish hamda echish usullarini barcha mavjud qo'llanmalardan farqli holda qat'iy tartib bilan ifodalashga bag'ishlangan ilmiy asarlar bo'lganidan, ularda nasrda yozilgan ismlar ozdir. Lekin ana shu borlari ham Navoiyning nasrdagi kamolotidan darak berib, uning ma'lum g'oya, mazmunni ifodalash, dalillashda mantiqiy izchillik, uslubiy yorqinlikka to'la erishganligini ko'rsatadi.

Navoiyning shu turkumdagi asarlaridan «Majolisun-nafois» alohida ajralib turadi. Bu birinchi navbatda asarda nasrga xos badiiy komponentlardan keng istifoda etishda, hayotiy

tasvir, portret chizish, hatto xarakter yaratish, badiiy epizod, lavhalar berishda yaqqol ko`rinadi. Ma`lumki, «Majolis un-nafois»ning Navoiy adabiy-tanqidiy qarashlaridagi o`rni, undagi satirik va yumoristik xarakteristika, epizod, lavha, tasvirlar, bu asarning forscha tarjimalari, olimlar tomonidan puxta o`rganilgan, tazkiraning umumiy tahlili va boshqa tazkiralalar bilan qiyosiy tahlili yaratilgan. Bu o`rinda «Majolis»da ko`tarilgan qator-qator masalalarni talqin etishda, o`zining gumanistik qarashlari va yuksak badiiy zakosi tufayli bu an`anaviy janrni yangi taraqqiyot bosqichiga ko`targani, tazkiradagi nasriy maqolalarning haqqoniy tasavvur yaratib berishi va bunga erishishdagi muallif mahorati haqida alohida to`xtalib o`tish joyiz ko`rinadi.

Masalan, tazkiradagi Hofiz Sharbatiy degan shoirga bag`ishlangan maqolada uning odamivash, odobli shaxs va yaxshi qobiliyat egasi, xushxat, hofiz va mohir bastakor ekanligi ta`kidlanadi. Sungra uning hayotidan quyidagi mazmunda bir kichik lavha keltiriladi. Kunlarning birida Abulqosim Bobir mirzo shahar muftisi rindvash Mavlonozodai Abxariy bilan may ichib sarxush holda kelayotganida Xofiz Sharbatiy uchratadi va undan ushbu holatga muvofiq bir bayt to`qishni taklif etadi. Hofiz SHarbatiy shunday bayt o`qiydi:

Dar davri podshohi atobaxshu churmpo`sh, Hofiz arobakash shudu mufti piyolano`sh («Ya`ni -muruvvatli gunoh ishlarni yopib ketuvchi podshoh davrida Xofiz soqiy bo`ldi-yu, muftiy mayxo`r bo`ldi).

Bu voqea Xofiz Sharbatiyning iste`dod qirralari shaxsiyati (beg`uborligi, quvnoqligi, hozirjavobligi), ijodi haqida g`oyat qisqa, ayni choqda yaxlit tasavvur beradi. Navoiy o`zining portret chizish va xarakter yaratish mahoratini yaqqol namoyish qiladi.

Yana bir misol: Mavloni Osafiyning ta`rif qilgulik qobiliyati bor, hofizasi ham juda baquvvat. Lekin u o`z qobiliyati va hofizasini ishga solmaydi. Chapanilik, bezorilik, o`jarlik va oliftagarchilik bilan vaqtini behuda o`tkazib yuradi. Navoiyning ta`kidlashicha, shoirning aytilganlardan boshqa ham xunuk sifatleri va nojo`ya ishlari ko`p. Bularning ustiga u yana mutlaqo pand-nasihatlariga quloq osmaydi. SHuning uchun ham u «bag`oyat parishondur». Ammo har ikki tilda forsiy va turkiyda yaxshi she`rlari bor.

Tazkiradagi bu maqola ham o`tkir iste`dod egasi bo`laturib, o`z vaqtini bema`niliklarga sarf qiluvchi shoirning ijtimoiy va ma`naviy qiyofasi haqida, bir so`z bilan aytganda, obrazi, xakteri haqida aniq tasavvur yaratadi.

«Majolisun-nafois»da aniq hayotdan olingan jonli voqealar xaqidagi badiiy lavhalar ham mavjud. Masalan, shoir Ayoziyga bag`ishlangan maqolada keltirilishicha, Puli molon degan joyda qurilgan bir she`riyat majlisida bu shoir, ya`ni Ayoziy o`zining bir qasidasini o`qib beradi. U qaysi baytni boshlasa, Navoiy uning so`z uslubiga qarab qofiyasini oldindan aytib beraveradi. Uch yildan keyin xuddi shunday voqea bog`i Safidda qaytariladi. Ko`zi zaif bo`lgan shoirdan bunaqa yigitni oldin ham ko`rganmidingiz, deb so`rganlarida: «...Magar uch yil mundin burunroq, Puli Molonda bir yigit «urdum, ul ham bu nav`shu`badabozliq qildi», deb javob beradi.

Bu lavha, bir tomondan, adabiy faoliyat faqat shaxsiy ijod,

tor poetik doirada emas, balki ko`p odamlar orasida — bozor, ko`cha, maydonlarda, saroydagi majlislarda, boshqacha qilib aytganda, katta auditoriyalarda, ko`pchilik ishtirokidagi yig`ilishlarda ijodiy jarayonga aylanganidan dalolat bersa, ikkinchi tarafdan, bu davr adabiyotida badiiy jihatdan jo`ngina bitilgan asarlar ham ko`plab yaratilib turganligini ko`rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YHATI:

1. O`zbek nasri tarixidan.-T.,1982.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar tuplami.20 jildlik.-T.. 1987-1992.
3. O`zbek adabiyoti tarixi besh tomlik 2 - tom T., "Fan"19